Contribution of WOMEN to Sanskrit, Pali and Prakrit Literature

Prof. Hansaben Hindocha Felicitation Volume

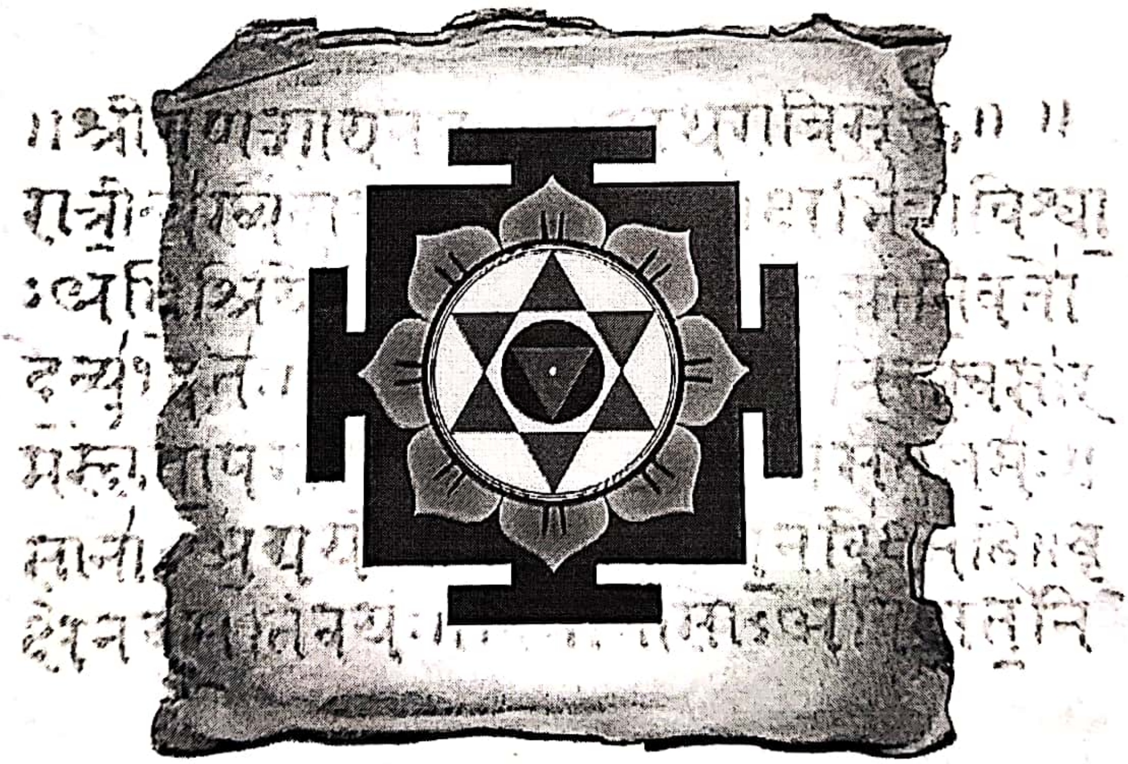

या देवी सर्वभूतेषु विद्यारूपेण संस्थिता।
नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः॥

Chief Editors
Dr. Gautam Patel, Dr. Manibhai I. Prajapati

Editor
Manibhai K. Prajapati

Professor Hansaben Hindocha Abhivadan Samiti
Gandhinagar 2016

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

Publisher :
Manibhai K. Prajapati
Co-ordinator
Professor Hansaben Hindocha Abhivadan Samiti
A/8, Kadi Sarva Vishwavidyalaya Staff Quarters
L. D. R. P. Engineering College Campus,
Sector-15, Gandhinagar-382015, Gujarat, India

First Edition : 2016

Price : ₹ 1250

Pages : XVI + 592

ISBN : 978-81-87471-95-0

Distributors

Standard Publishers (India)
205, Kirán Mension,
4834/34, Main Ansari Road
Daryaganj, New Delhi-110002
Tel. 011-23272334; M. 09871009093
email : standardpublishersindia@gmail.com
mkvsr9@gmail.com

Homi Books
8, Bhagvati Nagar Society,
Gayatri Mandir Road, Highway,
Mehsana-384002
M. 94273 78456
email : homibooks@gmail.com

Printer :
Shivkrupa Offset Printers
3, J. K. Block, Ravi Estate, Opp. B.R.T.S. Gurudwara Bus Stop,
Dudheshwar Road, Dudheshwar, Ahmedabad-380 004

Scanned with CamScanner

॥ पण्डिताक्षमारावसाहित्याध्ययनम् ॥

डॉ. ललित पटेल

भारतीयस्वतन्त्रताऽऽन्दोलने एवं साहित्यसजनि समरूपेण योगदानं विदधाना अक्षयमोदमूर्तिः पण्डिता क्षमाराव आधुनिकसंस्कृतकवयित्रिषु संस्कृतविद्वत्सु विशिष्टं स्थानमाधत्ते स्वकाव्यप्रतिभया । डॉ. कपिलदेव-द्विवेदीमहोदयेनाह-

प्राच्यं प्रतीच्यं समुपास्य शास्त्रं गद्यं च पद्यं तनुतेऽनवद्यम् ।
कथाप्रबन्धे रूचिमादधाना 'क्षमा' क्षमेवाक्षयमोदमूर्तिः ॥'

महाराष्ट्रप्रान्तान्तर्गत-सामन्तवाडीजनपदस्थबांबोलीनामके ग्रामे १८९० तमे वर्षे जुलाईमासस्य चतुर्थे दिनाङ्के तस्याः जन्मऽभवत् । पिता शङ्करपाण्डुरङ्गः संस्कृतज्ञः सन्नपि लैटिन-जर्मन-अंग्रेजी इत्यादिभाषास्वपि विद्वान् एवं पूनास्थडेक्कनमहाविद्यालयस्याध्यापक आसीत् । यदा क्षमा त्रिवर्षीयाऽऽसीत् तदैव तस्याः पिता दिवंगतः । अद्वितीय प्रतिभासम्पन्नक्षमायाः शैशवम् अतीव कष्टेष्वभावेषु चातीतम् । प्राप्ते दशमे संवत्सरे मेधाविनी सा संस्कृत-अंग्रेजीकाव्यकर्मणि कुशलाऽभूत् । मुम्बईनगरे पितामहरामचन्द्रनायकसन्निधौ वासं कुर्वती परिश्रमी-अध्ययनरता बालिकेयं कथंचिदपि विल्सनमहाविद्यालये प्रविश्य गुरोः महामहोपाध्यायपाण्डुरङ्गवामन-काणेमहोदयस्य मार्गदर्शनमवाप । विंशतिवर्षीया सा स्नातकात् पूर्वं हि चिकित्सक-डॉ. राघवेन्द्ररावेण सह विवाहिता । पाणिग्रहणानन्तरं हि क्षमाराव संस्कृतमतिरिच्य फ्रैन्च-जर्मनादिभाषाणामभ्यासं चकार । एवञ्च पाश्चात्यसङ्गीतसाहित्यादिनि परिशीलयामास । तत्रैव प्राच्यविद्यावित् सिल्वां लेव्ही, अंग्रेजी साहित्यकार-सोमरसेट मॉम इत्यादीनां पाश्चात्यविदुषाञ्च संपर्को जातः । तेषां प्रेरणयैव तस्याः कविव्यापारतरुः फलितः । स्वातन्त्र्यसङ्ग्रामप्रत्यक्षद्रष्टी पं. क्षमाराव गुजराते महात्मागान्धीसाबरमती-आश्रमे उवास । अत एव तस्याः साहित्यरचनासु राष्ट्रप्रेम दरीदृश्यते ।

१९३८ तमे वर्षे अयोध्यास्थ-संस्कृतकल्याणसंस्थया 'पण्डिता' इत्युपाधिना विभूषितेयं विदुषी । 'शङ्करजीवनाख्यानम्' इत्यनया स्वकीयरचनया साहित्यचन्द्रका इत्युपाधिरपि पपौ ।

विषयदृष्ट्या पण्डिताक्षमारावरचनाः त्रिविधाः वर्तन्ते (१) सामाजिकरचनाः (२) देशभक्तिविषयकरचनाः (३) भक्तिविषयकरचनाश्च । यथा 'कथापञ्चकम्' सामाजिकरचना, ग्रामज्यातिरिति देशभक्तिविषयकरचना, श्रीरामदासचरितमिति भक्तिविषयकरचना । पं. क्षमारावरचितकाव्यरचनाः इत्थं सन्ति । (१) सत्याग्रहगीता (२) कथापञ्चकम् (३) शङ्करजीवनाख्यानम् (४) मीरालहरी (५) उत्तरसत्याग्रहगीता (६) श्रीतुकारामचरितम् (७) श्रीरामदासचरितम् (८) ग्रामज्योतिः (९) श्रीज्ञानेश्वरचरितम् (१०) स्वराज्यविजयम् ।

(१) सत्याग्रहगीता पण्डितक्षमारामकाव्यरचना अन्यतमा चतुस्संस्करणप्रकाशयित्वात् । भगवद्गीतेवाष्टादशाध्याय-निबन्धायामस्यां रचनायां सत्याग्रहान्दोलनपूर्वतर्कमहात्मागान्धिमहाभागानामुपदेशानां सिद्धान्तानाञ्च निरूपणं वर्तते । दुष्कृतानां विनाशाय धर्मसंस्थापनाय च भगवदवताररूपेण सात्त्विकगुपोपेतः पुण्यकर्मयुक्तः श्रेष्ठः मनुष्यः यथाऽवतरितवानिति । स्वतन्त्रतासंघर्षप्रत्यक्षीकृतः अनया रचनया कवियित्र्या । अन्ते च मङ्गलम्-

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

सत्यं विजयतां लोके मुक्तं भवतु भारतम् ।
नन्दन्तु सुखिनः सर्वे देशजाश्च विदेशजाः ॥[१]

(२) कथापञ्चकम् - संस्कृतपद्यवद्धं पञ्चकथासमन्वितमिदं कथापञ्चकनामकं काव्यं १९३४ तमे वर्षे कर्नाटकहाउस-चित्रावार-मुम्बईतः प्रकाशितम् । तत्र पञ्चकथाः इत्थं वर्तन्ते (१) बालिकोद्वाहसंकटम् (२) गिरिजायाः प्रतिज्ञा (३) हरिसिंहः (४) दन्तकेयूरम् (५) असूयिनी च । बालिकोद्वाहसंकटम् इति पार्वतीनामिकायाः मृतभर्तृकायाः (विधवायाः) कथा ।[३] गिरिजानामिका काचिद् नायिका सूनुहत्याप्रतिशोधनार्थं प्रतिज्ञां करोति' इति विषयमधिकृत्य रचितं काव्यं 'गिरिजायाः प्रतिज्ञा' । हरिसिंहस्तु चरित्रप्रधानं काव्यम् । हरिसिंहः नायकः तस्यैव पितरं दुष्टं राजानं नागसिंहं हन्ति ग्रामजनत्रासमुक्तये । दन्तकेयूरं भावप्रधानं काव्यम् । दन्तकेयूरं विक्रीयऽपि नूतनमुण्यां दधाना आदर्शरूपा निरक्षरा काचिदद्धीवरपत्नी काव्यस्यास्य नायिका वर्तते । असूयिनीकथायां 'रेवा' इति नायिकायाः मुख्यं चरित्रं निरूपितमस्ति ।

(३) शङ्करजीवनाख्यानं सप्तदशोल्लासयुतं कवियित्र्याः पितुः पण्डितशङ्करस्य जीवनचरितं वर्तते । ई १९३९ तमे न्यू-मरीनलेन-मुम्बईतः प्रकाशितेऽस्मिन् काव्ये ८४० पद्यानि सन्ति ।

(४) मीरालहरी मीराजीवनचरितनिबद्धं श्रीतिकाव्यं विद्यते । अस्य शार्दूलविक्रीडितछंदोबद्धस्य काव्यस्य द्वौ खण्डौ स्तः पूर्वखण्डः उत्तरखण्डश्च ।

(५) उत्तरसत्याग्रहगीता सत्याग्रहेतिहासप्रस्तुत्री खिष्टाब्द १९४४ तमे मरीनलेनमुम्बईतः प्रकाशितं सर्वोत्तमसंस्कृतकाव्यरचना ।

(६) श्रीतुकारामचरितं नवसर्गात्मकं ४३५ श्लौकैः निवद्धं १९५० खिष्टाब्दे बी. कुलकर्णी-हिन्दीकिताब-मुम्बईद्वारा प्रकाशितं महाराष्ट्रस्थसंततुकारामजीवनस्येतिवृत्तं प्रस्तौति काव्यमिदम् ।

(७) श्रीरामदासचरितं द्वादशसर्गात्मकं महाकाव्यमस्ति । महाराष्ट्रस्य शिवराजगुरोः समर्थस्वामिरामदासस्य जीवनोपरि १९४३ खिष्टाब्दे प्रकाशितं वर्तते ।

(८) आधुनिकशैल्या विरचितं 'ग्रामज्योतिः' कथात्रयसमन्वितं राष्ट्रभक्त्युपेतं १९४८ तमे वर्षे भूपेन्द्र-वसु-एवन्यूकोलकत्तातः प्रकाशितं काव्यम् । तत्र तिस्रः कथाः (१) रेवाया कथा (२) कटुविपाकः (३) वीरभा च ।

(९) श्रीज्ञानेश्वरचरितम् अष्टसर्गात्मकं, ४०६ श्लोकैः निबद्धं योगीज्ञानेश्वरचरितोपेतं खिष्टाब्द १९५५ तमे प्रकाशितं काव्यं वर्तते ।

(१०) स्वराज्यविजयं तु ५४ अध्यायैः, १७४० अनुष्टव्वृत्तैश्च १९६२ तमे वर्षे प्रकाशितं गान्धीजीवनवृत्तेन सार्धं स्वातन्त्र्यसंग्रामं प्रदर्शयति ।

पण्डितक्षमारावरचनासु शाश्वतमूल्यैः सह आधुनिकमूल्यानि यथा एकता-देशभक्ति-असमानता-राष्ट्ररक्षादिनि दृग्गोचरीभवन्ति । उक्तं च-

अहिंसा सत्यम स्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ ।
स्वदेशव्रतनिष्ठा च निर्भाती रूचिसंयम : ॥[५]

सर्वजातिवर्गसमभावः प्रदर्शितो वर्तते कवयित्र्या स्वरचनासु । यथा-

शुद्रो वा ब्राह्मणो वापि क्षत्रियो वा कृषीवलः ।
देवदृष्ट्या समाः वर्षे विकृतिस्तु नरोद्भवा ।[६]

मूल्यानामेतेषां निरूपणं कृत्वा राजनैतिक-सामाजिक-धार्मिकजागरणाय काव्यात्मकशङ्खनिःकृतः ।

Scanned with CamScanner

बालविवाहादिसामाजिकसमस्यानां सामन्तवादिराजकीयसमस्यानां च प्रभावो वरिवर्ति काव्यरचनासु तस्याः ।

अतिबाल्यदशायां सा गुरुभिः पर्याणाय्यत ।
शारदीयविधनात् प्राग् बाल्योद्वाहनिरोधकात् ॥[७]

क्षमारावकृतिषु शब्दार्थालङ्काराणां प्रयोगो वर्तते । मीरालहर्यां प्रेयस्-अलङ्कारो विशेषरूपेण प्रयुक्तः-

आसीदत्र मनरोमः किल मम प्रेमाश्रयो मण्डपः
स्फूर्जद्दिव्यसुगन्धहानिकुसुमः प्रच्छायशीतान्तरः ।
यत्रादौ रमणीयकैतवजुषा नीता मम प्रेयसा
जाता पाणिसरोजलालितवपुः सर्वांगकम्पाकुला ॥[८]

रूपक-उपमा-सन्देह-उत्प्रेक्षा-विभावना-विशेषोक्ति-यथासंख्य-अर्थान्तन्यास-भाविकादि-अलङ्काराः प्रयुक्ताः स्वरचनासु क्षमारावमहोदयया । यथा -

नितान्तं कम्पमानांगी कथमप्यथ रेविका ।
कर्षन्तीव निजात्मानं द्वारभूमिं शनैरगात् ॥[९]

महोदयायाः सर्वप्रियतरं छन्दस्तु अनुष्टुप् । सर्वाधिकरचनाः अनुष्टुपवृत्त एव वर्तन्ते । कथापञ्चक-ग्रामज्योति-सत्याग्रहगीता-शङ्करजीवनाख्यानादिग्रन्थास्तु अनुष्टुब्वृत्ते रचिताः सन्ति । किन्तु 'मिरालहरी' शार्दूलविक्रीडितवृत्ते गेयं काव्यम् । श्रीरामदासचरिते इन्द्रवज्रा-मालिनी-वसन्ततिलका-हरिणी-उपेन्द्रवज्रा-रथोद्धता-द्रुतविलम्बितादिछन्दसां प्रयोगः विद्यते । पुनश्च शिखरिणी-छन्दसि रचितं वर्तते श्रीतुकारामचरितम् । एवं यथास्थानं छन्दसां बाहुल्यमपि प्रतिभाति क्षमारावरचनासु ।

क्षमारावभाषा अत्यन्तसरला लोकव्यावहारिकी असमासा स्वल्पसमासा च क्वचिद्दृश्यते । रोष-दैन्य-ग्लानि-करुणादिभावानुगुणं भाषानिरूपणे स्वाभाविकी अभिव्यक्तिः वर्तते कवयित्र्याः, नास्ति तत्र काचिद्विप्रतिपत्तिः । भाषासुदृढीकरणाय क्वचिद् सुभाषितानां, लोकोक्तीनां लौकिकन्यायानां वाग्व्यवहाराणाञ्च प्रयोगः कृतः । भावानुरूपा उपदेशात्मिकी, नीतियुक्ता, मानवीयगुणोपेता च क्षमारावभाषाशैली ।

॥ सन्दर्भाः ॥

१. कवयित्री कण्ठाभरणम्, पृ. २२७
२. सत्याग्रहगीतायामष्टादशतमेऽध्याये
३. बभूव पार्वती नाम कुलीना गतभर्तृका ।
दास्यकर्म प्रकुर्वाणा देवरस्य निकेतने ॥ - बालिकोद्वाहसंकटम् - कथापञ्चकम्, श्लोकः १
४. प्रतिज्ञा सिद्धिमीप्सन्त्या वैर निर्यातनं प्रति ।
शोकावेगमयी तस्या आसीत्यद्या हि दुःस्थितिः ॥
५. सत्याग्रहगीता, ४, पृ. २१
६. तत्रैव, २/११, पृ. ११
७. बालिकोद्वाहसंकटम्, कथापञ्चकम्, पृ-८
८. मीरालहरी, श्लोकः ९, पृ. ४१
९. असूयिनी, श्लोकः - १७८, पृ.-८४

Dr. Lalit Patel
Asst. Professor
Shree Somnath Sans
University Sanchal
Sanskrit College
Veraval

[डॉ. ललित पटेलः, आसि. प्रोफेसर, श्री सोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी- सञ्चालित-संस्कृतकॉलेज,

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner